

32. Шноре Э. Асотское городище. – Рига, 1961. – 235 с.
33. Шпилев А., Плавинский Н. Головка навершия меча из деревни Хомутцы (Курско-Белгородское пограничье) // Acta archaeologica Albaruthenica. – Vol. VIII. – Минск: І.П. Логвінаў, 2012. – С. 100-105.
34. Kazakevičius V. IX-XIII amžių baltų kalavijai. – Vilnius, 1996. – 173 l.
35. Paulsen P. Einige Säbelschwerter im Ostseeraume // Documenta archaeologica Wolfgang La Baume dedicata. – Bonn, 1956. – S. 133.
36. Šturms E. Kuršu zobeni // Senatne un māksla. IV. – Rīga, 1936. – L. 106-115.
37. Artūrs Tomsons. Kursu (T1 tipa) zobenu rokturu ornaments XI-XIII gs. – Rīga, 2008. – 104 l.

Список скорочень:

КСИА – Краткие сообщения Института археологии

МИА – Материалы и исследования по археологии СССР

ПССИАЕ – Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології

САИ – Свод археологических источников

Марина Стрельник

завідувач відділу «Найдавнішої історії»

Національного музею історії України

м. Київ

КАМ'ЯНА ЛИВАРНА ФОРМА З ХМЕЛЬНИЧЧИНИ (XII–XIII ст.) ІЗ КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Статтю присвячено цікавому експонату з колекції Національного музею історії України – кам'яній ливарній формі, яку було випадково знайдено в с. Кочубіїв Хмельницької обл. і у 2001 р. передано до музею. Лицьовий та зворотній боки матриці були суцільно вкриті малюнками – графіті.

Ключові слова: форма, опока, стулка, ливник, малюнки-графіті.

Ливарні форми мають важливе значення для характеристики ювелірної справи часів Київської Русі. Вони є доволі частими знахідками в міських шарах, багато знаходять їх на городищах, відомі також знахідки в сільській місцевості. Форми виготовляли з глини, різних порід каменю: вапняку, пісковика, сланців (в тому числі й шиферу), а також з дерева та бронзи. В археологічних колекціях їх нараховується понад 400 екземплярів; значну кількість форм (понад 60) було знайдено в Києві [5, с. 230].

Чимало форм зберігається і в Національному музеї історії України. Більшість з них представлена в експозиції [10, с. 243]. У 2001 році музейна збірка поповнилася надзвичайно цікавим артефактом – стулкою ливарної форми з одностороннім зображенням для відливки хреста – тільника, замкнутохрещатої підвіски-лунниці та дрібною прикраси (НМІУ, інв. № в-5974). Матрицю було виготовлено із сланцю (твердої опоки) сірого кольору (рис. 1, 1). Довжина предмету становила 6,5 см, ширина – 9,5 см, висота – 1,2 см. В верхній частині виробу знаходилося кругле гніздо (d 0,4 см) для поєднання стулочок. Форму було знайдено навесні 2000 р. під час городніх робіт в с. Кочубіїв Чемеровецького р-ну Хмельницької обл. та передано до музею місцевою жителькою Наталією Мельник.

Форма повністю не збереглася, її краї пощерблені та оббиті, а сильно забруднена шліфована поверхня має відколи та подряпини. Різьблення виконане недбало (кінці хреста нерівні, те ж саме стосується і підвіски). Найвірогідніше, в цій формі виготовлялися дешеві вироби, розраховані на масового покупця. А, можливо, майстру – різьб'яру просто забракло кваліфікації. Можливо також, що форму для власних потреб виготовив сам ювелір, не дуже обізнаний з обробкою каменю [10, с. 242].

Кам'яні ливарні форми були найбільш складними і технологічно досконалими. Відливання виробів в кам'яних формах з'явилося ще в XI ст., але використовувалося рідко. На рубежі XI–XII ст. у зв'язку з розширенням ринкових зв'язків та товарності виробництва техніка литва у кам'яні ливарні форми набуває широкого розповсюдження. У XII–XIII ст. таке литво стає основним технічним прийомом [4, с. 263].

Для виготовлення кам'яної ливарної форми брали невеликі кам'яні плитки розміром приблизно 8–10 см в довжину, 7–8 см в ширину та 1,5–2 см в товщину. Їх добре відшліфовували з обох боків, після чого вирізьблювали зображення предметів. На більшості форм малюнок наносили різьбленими лініями і тоді на готовому виробі одержували рельєфне зображення [8, с. 262]. З одного краю плитки до предметів підводилося конусоподібне заглиблення – ливник.

Залишків залізних інструментів для обробки кам'яних форм не зафіксовано. Проте, на поверхні оброблених виробів є сліди, залишені відповідними знаряддям для їх обробки. Різальна поверхня такого ін-

струмента була пряма чи злегка вигнута, нижній край був гострий та дуже тонкий і нагадував край добре нагостреного ножа (не виключено, що використовувався саме ніж) [7, с. 136].

Більшість кам'яних ливарних форм двостулкові, з ретельно притертими одна до одної площинами. Для точного поєднання стулок на прилягаючих поверхнях висвердлювалися збіжні круглі гнізда, в які вставляли свинцеві або дерев'яні штифти. Поєднуючи на цих штифтах стулки, майстер забезпечував збіг та нерухомість всіх елементів форми [8, с. 261].

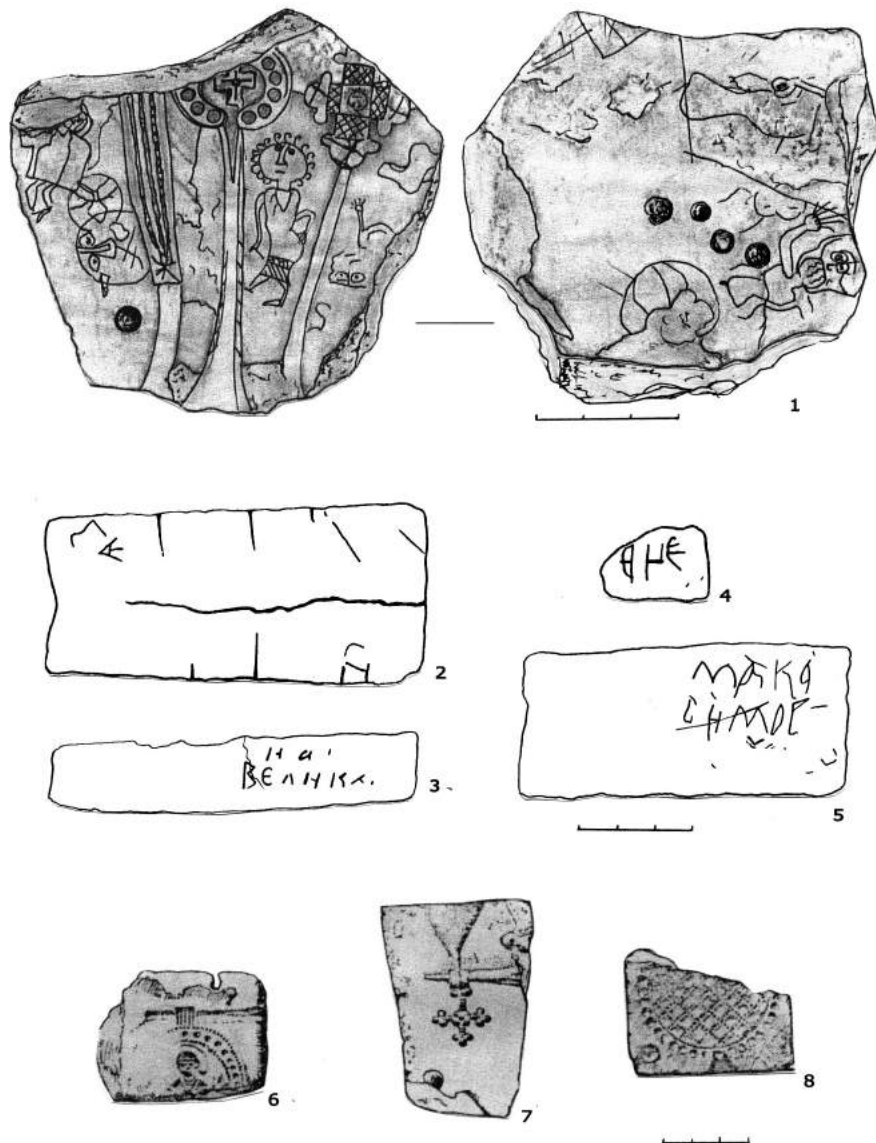

Рис. 1. Кам'яні ливарні форми XII – XIII ст.: 1 – Кочубіїв Хмельницької обл.; 2–5 – м. Київ; 6–8 – с. Кринос Івано-Франківської обл.

У кам'яних ливарних формах відливали вироби двох типів. До першого типу належали пласкі вироби з однією або двома лицьовими сторонами. Їх виготовляли із сплаву на срібній, мідній або олов'яній основі. Це були різноманітні хрести, лунниці, підвіски, змійовики, браслети тощо. Другим типом були об'ємні предмети із складними рельєфними зображеннями. Їх виготовляли за технологією «навиплюск» [9, с. 219].

Іноколи майстер поєднував попарно кілька стулок з двобічним зображенням для одержання відразу кількох відливок. Важливим елементом таких форм були середники, призначені для одержання об'ємних відливок певної товщини [1, с. 83]. Наша форма в давнину складалася з двох стулок і, найвірогідніше, зворотній бік предметів, відлитої у ній був пласким.

Хрест, вирізьблений на формі, чотириконечний, рівносторонній з квадратним, неорнаментованим середохрестям. Кінці прикрашено заштрихованими «сіткою» квадратами. Закінчуються кінці півколами із вписаними в них хрестами та двома кульоподібними відростками. Верхня частина зображення, де знаходилося вушко для підвішування збереглася фрагментарно. Розміри хреста: довжина (яка збереглася) – 2,4 см, ширина – 2,2 см. Хрести – тількини завжди користувалися на Русі значним попитом. Вони були різноманітними

Рис. 2. Замкнутохрещаті лунниці та малюнки давніх художників:
1-3 – Московська та Смоленська обл. (Російська федерація);
4 – с. Крилос Івано-Франківської обл. 5, 7 – м. Київ; 6, 9 – с. Білгородка
Київської обл.; 8 – ініціал з «Галицького Євангелія» 1144 р.

Від третьої прикраси, вирізьбленої на формі, зберігся широкий ливник, що переходив в заглиблений прямокутник, оздоблений перехрещеними чотирма лініями. Від нього вниз йшли чотири паралельних заглиблених лінії – шнура. Довжина виробу (яка збереглася) – 4,2 см.

Форми з твердої опоки широко використовувалися в західних регіонах Русі. Ця порода каменю видобувалася у Прикарпатті й розходилася по різних ювелірних майстернях. Такими формами користувалися галицькі майстри, які працювали для потреб княжого двору, а також міські ремісники, незалежні від княжих і монастирських потреб. Виготовлення типових побутових прикрас розвивалось і в сільській місцевості [13, с. 140]. Під час розкопок в Крилосі Івано-Франківської обл. були знайдені, подібні до нашої, сланцеві ливарні форми для відливки підвісок та хреста – тільника [13, с. 159] (рис. 1, 6-8).

На кам'яних формах подекуди зустрічаються продряпані позначки – графіті. В НМІУ зберігається чотири форми з написами (НМІУ, інв. №№ в-11/2887, в-8/852, в-1906, в-11/2891). Графіті на них, найвірогідніше, є знаками власника форми [1, с. 83] (рис. 1, 2-5).

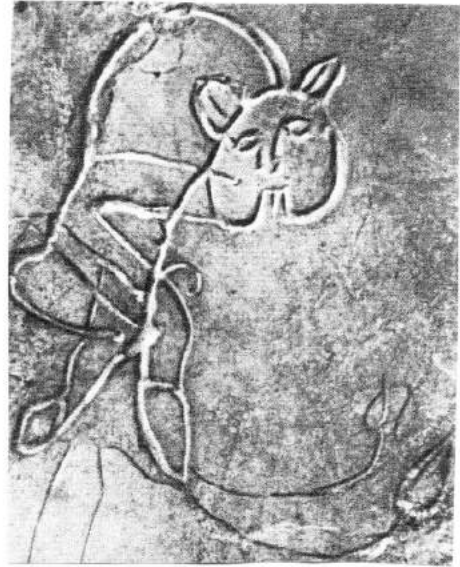
за формою та розміром, різною була і якість готових виробів, але всі вони виконували функції властиві християнському хресту: означали належність віруючого до Христової церкви, в образній, символічній формі викладали основи християнської віри, і, нарешті, уславлювали спокутувальну Жертву Ісуса Христа [12, с. 15].

Інтерес становить і фрагментоване зображення замкнутохрещатої підвіски – лунниці. По контуру підвіски – валик. Центральна частина лунниці дещо потовщена, «ріжки» заокруглені. Поверхня лунниці оздоблена невеличкими кружечками. Ширина лунниці – 2, 4 см. Хрестик в середині лунниці чотириконечний, з розширеними кінцями та маленьким кружечком у середохресті. Розмір хрестика – 0,8×0,8 см. Як і в попередньому випадку, верхня частина зображення з вухком відбита. Лунниці цього типу в основному знаходяться в похованнях, залишених сільським населенням Русі. Вони використовувалися в жіночому уборі замість сережок або скроневих кілець і були поширені з кінця XI до початку XIII ст.

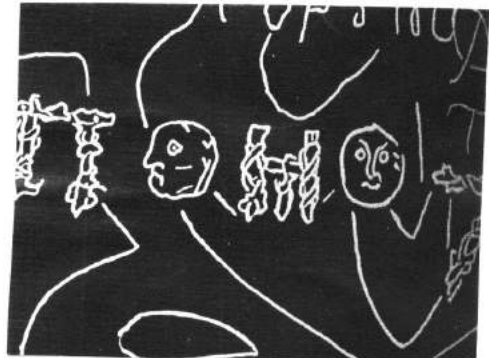
Цікаві зразки подібних прикрас походять з Московської та Смоленської областей Російської Федерації [11, с. 105] (рис. 2, 1-3). Замкнутохрещаті лунниці були знайдені також і в давньому Галичі [13, с. 159] (рис. 2, 4). Кілька лунниць цього типу представлено в музейній експозиції (НМІУ, інв. №№ в-4510/279, в-4162).

1

2

4

3

5

6

Рис. 3. Графіті XII–XIII ст.: 1 – шиферний саркофаг в церкві святого Михайла Видубецького монастиря; 2 – Успенський собор Києво-Печерської Лаври; 3 – Золоті ворота; 4 – Софійський собор; 5 – церква святого Михайла Видубецького монастиря; 6 – плінфа з розкопок Успенського собору Києво-Печерської Лаври

І лицьовий, і зворотній боки матриці з с. Кочубіїв вкривали безсистемно розташовані, прошкрібані гострим предметом малюнки-графіті, виконані після завершення використання форми за безпосереднім призначенням. Можливо, автором «картин» був учень майстра або й зовсім стороння людина. Коли саме їх було намальовано, сказати важко. Більшість зображень – фігурки людей; тварин репрезентує голова коня. Крім того, є окремі зображення людських голів; маленьку голівку навіть розмістили в середохресті хреста – тільника.

На лицьовому боці розташовано сім малюнків: одна жіноча та дві чоловічі фігурки, три людських голови і округла геометрична фігура. На зворотному боці – чоловіча фігурка, а також голова коня, відділена прямими лініями та три геометричні фігури й чотири невеличкі округлі видовбані ямки (рис. 1, 1). Людей зображено досить схематично, в одному випадку взагалі відсутня нижня частина тіла. Одяг теж дуже стилізований. Жінка стоїть руки в боки, а її довге вбрання по низу прикрашено орнаментом. Чоловіків одягнуто в широкий короткий одяг.

Наша ливарна форма була не єдиним предметом, над яким попрацювали давні «художники». Найбільше збереглося малюнків – графіті на стінах давньоруських храмів [2, с. 11-62]. Зображення людей і тварин є в Софії Київській [3, с. 107] (рис. 3, 4), в церкві святого Михайла Видубицького монастиря (рис. 3, 3, 5), Успенському соборі Києво-Печерської Лаври (рис. 3, 2), в інших церквах давньої Русі. У НМІУ зберігаються два цікавих фрагменти фресок з графіті із с. Білгородка Київської обл. На одній (НМІУ, інв. № в-1/759) було зображено голову птаха (рис. 2, 6), на другій (НМІУ, інв. № в-4809) – голову та фігурку святих з німбами (рис. 2, 9). Дуже схожий на жіночу фігурку з формочки ініціал великої літери з «Галицького Євангелія» 1144 р. (рис. 2, 8).

В значній кількості відомі графіті і на ремісничих виробках. В основному це різноманітні написи; подекуди зустрічаються малюнки. Зокрема, на шиферному пряслі з Києва (НМІУ, інв. № в-4672/1301) зображено фігурку чоловічка (рис. 2, 7), а на одній із стінок шиферного саркофагу з церкви святого Михайла Видубицького монастиря було прошкрібано зображення людини та незавершений напис, найвірогідніше, якийсь пам'ятний запис [2, с. 61] (рис. 3, 1).

Дещо відрізнялися малюнки, зроблені на цеглинах – плінфі з Києва. Якщо у попередніх випадках «розмальовували» поверхню готових виробів, то зображення на плінфі було виконано ще по сирій глині, тобто коли плінфа перед випалом сушилася на відкритому повітрі. В цей час доступ до неї був абсолютно вільним не лише для людей, а й для тварин, відбитки лап яких також подекуди зустрічаються на цеглинах. Під час розкопок 1952 р. на території Успенського собору Києво-Печерської Лаври було знайдено фрагмент плінфи із зображенням «танцюючого чоловічка» [2, с. 60] (рис. 3, 6). У Національному музеї історії України зберігається фрагмент плінфи, на якій намальовано кінську голову (НМІУ, інв. № в-4552/1). Зображення досить реалістичне та динамічне і дещо нагадує кінську голову на нашій формі (рис. 2, 9).

Таким чином, ливарна форма з с. Кочубіїв не тільки свідчить про розвиток ювелірного ремесла Русі, а є ще й цікавим зразком діяльності давніх «художників». Форму можна датувати XII – початком XIII ст.

Список використаних джерел та літератури

1. Білоусова В. Ливарні форми XII–XIII ст. з колекції НМІУ // Церква Богородиці Десятинна в Києві. – К., 1996. – С. 82-84.
2. Высоцкий С. А. Киевские граффити XI-XVII вв. – К., 1985. – С. 210.
3. Высоцкий С. А. Средневековые надписи Софии Киевской (по материалам граффити XI- XVII вв.). – К., 1976. – с. 455.
4. Колчин Б. А. Ремесло // Древняя Русь. Город, замок, село. Археология СССР. – М., 1985. – С. 243-274.
5. Корзухина Г. Ф. Киевские ювелиры накануне монгольского завоевания // СА. – 1950. – Т. 14. – С. 217-235.
6. Пастернак Я. Старий Галич. – Івано-Франківськ, 1998. – С. 348.
7. Петраускас А. В. Видобуток та обробка каміння на давньоруських селищах Середнього Подніпров'я // Археологія. – 2003. – №1. – С. 136-140.
8. Рыбаков Б. А. Ремесло древней Руси. – М., 1948. – С. 803.
9. Рындина Н. В. Технология производства новгородских ювелиров X–XV вв. // МИА., 1963. – № 117. – С. 332.
10. Стрельник М. А. Литейная форма XII–XIII вв. из с. Кочубеев Хмельницкой области // Случайные находки: хронология, атрибуция, историко-культурный контекст. – С-Пб., 2008. – С. 241–245.
11. Успенская А. В. Нагрудные и поясные привески // Очерки по истории русской деревни X–XIII ст. – М., 1967. – С. 88-133.
12. Фёдоров Ю. Л. Образ креста. – С.-П., 2000. – С. 31.
13. Фіголь М. Мистецтво стародавнього Галича. – К., 1997. – С. 224.

Список скорочень:

НМІУ – національний музей історії України.

Інв. № – інвентарний номер.